

Etienne Vermeersch en “De ogen van de panda – een kwarteeuw later”

Vermeersch' milieufilosofisch essay *De ogen van de panda* verscheen in 1988. De uitgave een kwarteeuw later (2010) is een bijna ongewijzigde herdruk, wel voorzien van een nieuw woord vooraf en een naschrift, waarin de auteur ingaat op kritieken en op nieuwe evoluties van de afgelopen 25 jaar.

Het eigenlijke essay blijft nog altijd één van de lezenswaardigste uiteenzettingen over het milieuprobleem, omwille van

- de correcte filosofische basis: een antropocentrische waardenethiek
- de juiste visie: een oplossing van het milieuprobleem kan er enkel komen door een stationaire, cyclische economie die recht doet aan het gelijkheidsstreven.

De heruitgave bevat in het woord vooraf en in het naschrift zeer lezenswaardige nieuwe bedenkingen. Uiteraard blijft een kritische ingesteldheid nodig.

Eén voorbeeld, steunend op één van de andere grote (minder bekende) verwezenlijkingen van Vermeersch, zijn “vormenleer”.

Materie en idee

Een materieel of energetisch product (zoals een appel of een hoeveelheid elektriciteit) kan ik niet delen zonder dat ik iets verlies (de helft van de appel die jij opeet kan ik niet opeten; de elektriciteit die ik gebruik om mijn huis te verlichten, kan niet gebruikt worden in jouw huis); een ideëel product (een “vorm”, bv. een gedicht) kan ik wel delen zonder dat ik iets verlies van het product (miljoenen kunnen mijn gedicht lezen, terwijl ik nog altijd mijn gedicht volledig heb). Wel is het zo dat de vermenigvuldiging van een ideëel product een materiële of energetische drager vereist (het blad papier waarop mijn gedicht is afgedrukt, of de computer waarop je het leest). Vermeersch leidt hier nu uit af:

In algemene regel moeten we streven naar producten waarvan in de relatie vorm/materie-energie de inbreng van het vormaspect (informatie) sterk overwegend is. Behalve in het gebruik van zeldzame mineralen, zijn de informatieproducten het minst belastend voor de omgeving. Een verhoging van de productiviteit binnen een economisch systeem is dus mogelijk zonder het milieu verregaand aan te tasten.

Vermeersch brengt hier een zeer waardevol idee aan, maar toch is een meer kritische houding nodig dan hij zelf aanneemt.

Vermeersch uitspraak “niet elke vooruitgang is negatief voor het milieu” klopt niet. Ook de “verhoging van productiviteit” met ideële producten blijft het milieu aantasten (door de productie van de materiële-energetische dragers) – zo is er voor de “zeldzame mineralen” (die Vermeersch zelf vermeldt), reeds een probleem van beschikbaarheid en zo is er ook een probleem (wat Vermeersch niet vermeldt) met de giftige afval van elektronische apparaten. Duidelijk is: we gebruiken nu al teveel elektronische informatiedragers.

Bovendien vermeldt Vermeersch niet dat in onze kapitalistische “informatiemaatschappij” de productie van informatie gebruikt wordt als alibi om steeds meer en steeds sneller materiële dragers te produceren (en dus meer winst te maken), volgens de logica van de “afvalsamenleving”¹: er wordt voor gezorgd dat de gebruikers hun gsm en mp3 en laptop en gps en ipad wegslijten vóór ze versleten zijn.

Meer nadruk op ideële producten dan op louter materiële-energetische producten is een goede richtlijn, maar er moet aan toegevoegd worden: niet meer ideële productie dan de aarde materieel-energetisch aankan, en ook – een aspect dat in de benadering van Vermeersch onderbelicht blijft - niet meer dan mensen nodig hebben voor hun geluk. De idee dat hoe meer informatie een mens krijgt, hoe gelukkiger hij is, klopt in zijn algemene formulering zeker niet.

Eén van de grote lacunes van *De ogen van de panda*, het ontbreken van een theorie over de behoeften van de mens (en samenhangend hiermee, beschouwingen over zingeving), wordt niet weggewerkt in de heruitgave.

De heruitgave is ook om nog 2 andere redenen een gemiste kans.

Inkrimping en socialisme

Ten eerste, het pleiten voor een economie met nulgroei is niet voldoende.

Eerst moet er een inkrimping komen, om de eenvoudige reden dat we sinds ongeveer 1985 al het ecologisch draagvlak van de planeet aarde overschreden hebben (we hebben een “overshoot” cfr. de berekening van de ecologische voetafdruk). Zelfs in 1988 was dit waarschijnlijk al duidelijk (de Club van Rome stelt het uitdrukkelijk in haar rapport *De grenzen voorbij* van 1992).

Dit niet vermelden in 2010 is onbegrijpelijk.

Ten tweede, het gelijkheidsstreven kan toch niet anders betekenen dan dat er een socialistische wereldordening moet komen.

Vermeersch blijft bescheiden en stelt:

Ik heb geen duidelijk beeld van het maatschappijtype (inclusief de politieke structuur) dat zou kunnen garanderen dat de economie, en, meer algemeen, het WTK-bestel² de veilige grenzen niet overschrijdt.[...] Ik betreur dat ik het niet weet, maar ik denk dat niemand het weet (ik heb niet alles gelezen, maar “cela se saurait”). Men kan natuurlijk zeggen dat we het kapitalisme moeten afschaffen, maar niemand geeft ooit een duidelijk ontwerp van wat dan in de plaats moet komen. Men kan verwijzen naar maatschappijen die het marxisme-leninisme als richtsnoer gebruiken, maar die leiden, zowel op het menselijke als het economische vlak, tot zulke rampzalige toestanden dat ze geen voorbeeldfunctie kunnen hebben.

Heeft Vermeersch dan zo weinig gelezen en weet hij dan zo weinig dat hij niet eens weet dat het socialisme ruimer is dan de reëel uitgetroefde vormen van marxisme-leninisme? Kent hij niet de

¹ Zie Vance Packards *The Waste Makers* (reeds verschenen in 1960!)

² Wetenschap, techniek en kapitalisme

auteurs die proberen (akkoord, niet zonder moeilijkheden) een democratisch socialisme uit te denken? Kent hij de teksten niet – waarschijnlijk niet, want ze zijn bij de overgrote meerderheid onbekend – over een socialisme zonder groei (bv. William Morris en Oscar Wilde vóór 1900, Bertrand Russell in 1e helft vorige eeuw, André Gorz in 2e helft vorige eeuw)?³

Vermeersch heeft natuurlijk een punt: welke politieke structuur er moet komen, is een uiterst moeilijke vraag.

Ik heb ook geen kant-en-klaar ontwerp van een socialistisch-ecologische samenleving, maar ik weet tenminste dit: stellen dat het kapitalisme weg moet, is stellen dat er een socialisme moet komen. Vasthouden aan de sociaal-democratie zal niet volstaan, zeker niet wanneer de sociaal-democratie is uitgehold tot het “minst erge” neoliberalisme.

Dit is misschien weinig, maar je kan ook zeggen, dit is al veel: men heeft ten minste al het principe vastgelegd, de richting waarin de zoektocht misschien resultaat kan opleveren⁴.

Blijft nog de vraag hoe we mensen in die richting kunnen krijgen.

Verandering en ineenstorting

Vermeersch heeft nog meer een punt als hij schrijft:

Ook weet ik niet hoe we het veranderingsproces naar een dergelijke maatschappij op gang kunnen brengen.

De vraag is nog moeilijker dan de vraag naar het ontwerp van de toekomstige maatschappij. Of misschien toch niet, want ondertussen dringt er zich een onvermijdelijk antwoord op.

De verandering naar een maatschappij met ingekrompen economie zal er nog in dit decennium, of anders in één van de volgende decennia, vanzelf komen, door de ineenstorting van de economische wereldorde én door de ineenstorting van het ecologische systeem (uitputting grondstoffen, rampen door verandering aan de natuur, misschien een wereldomvattende kernramp, ...).

Het ziet er, bijvoorbeeld, naar uit dat een noodlottige klimaatsverandering niet meer kan afgewend worden. Dat is geen kwestie van optimisme of pessimisme, maar van – met de woorden van Vermeersch - “op rationele wijze, zonder ongegronde vrees of hoop, de feiten en hun langetermijnevolgen onder ogen zien”.

In feite doet het er niet toe of de noodlottige klimaatsverandering al dan niet nog afgewend kan of zal worden. De boodschap - om gelukkig te leven, moeten we anders gaan leven, meer bepaald epicuristisch, met een zingeving niet gericht op steeds meer, en in een samenleving van echte gelijkheid - wordt met de dag minder utopisch: de houding om gewoon te blijven leven zoals we nu leven, zal binnenkort niet meer mogelijk zijn.

Deze niet tegen te houden inkrimping zal hoogstwaarschijnlijk wel leiden tot grote chaos, met enorm veel ellende voor de meesten.

Niet de vermindering van de rijkdom op zich is erg: het gaat om het verlies van bevrediging van behoeften die niet essentieel zijn, die niet echt gelukkig maken. Het zal de meesten moeilijk vallen – gewoonten (moeten) opgeven is niet altijd gemakkelijk, maar juist het gedwongen zijn zal velen helpen dit (epicuristisch) inzicht te verwerven.

³ Voor William Morris: zie zijn *News from Nowhere*, besproken in mijn tekst *Erfgoed en utopie* www.detuinvanhetgeluk.be/publicaties/erfgoed%20en%20utopie.pdf

Voor Oscar Wilde: zie laatste artikel, *The Future is what artists are*, in over brochure over *Dorian* www.detuinvanhetgeluk.be/publicaties/Dorian.pdf

Voor Bertrand Russell: zie zijn essay *In Praise of Idleness*

⁴ Rudolf Boehm, decennia lang collega-filosoof van Vermeersch aan de Gentse Universiteit, meent dat de filosoof niet veel meer kan en moet doen dan, vanuit kritiek op het bestaande, het juiste principe vast te stellen. De concrete uitwerking is volgens Boehm niet meer de taak van de filosoof, maar van iedereen, van de maatschappij in haar geheel (waarbij de kunstenaars een groot aandeel kunnen hebben).

Het erge is dat bij vrijwilligheid de verandering gecontroleerd kan verlopen, terwijl een gedwongen verandering bijna zeker in chaos zal verlopen, zodat naast het verlies van overbodige rijkdom ook de bevrediging van basisbehoeften in gevaar dreigt te komen. Door, bijvoorbeeld, de klimaatwijziging zullen veel gebieden hongersnood kennen, omdat de vereiste veranderingen (bv. verhuizing) niet tijdig gerealiseerd zullen (of kunnen) worden.

Het ergste zijn de mogelijke oorlogen die sommige leiders als “oplossing” zullen gebruiken.

Is dit een pessimistische visie, die leidt tot immobilisme, of tot een je-m'en-foutisme, de huidige (meestal onbewuste) houding van velen “er is niets meer aan te doen, dus laten we er nog maar eens een goeie lap op geven”? Allerminst.

Troost en optimisme

Vermeersch schrijft:

Mijn troost ligt in de gedachte dat ik zeker over 30 jaar dood zal zijn: ik zal het ergste niet moeten meemaken.

Dat is hem gegund, maar is het ook nog een troost voor mij, ongeveer een kwarteeuw jonger dan Vermeersch?

Het is zeker geen troost voor de leerlingen aan wie ik les geef. Welke boodschap moeten we meegeven aan jongeren die ongetwijfeld erge zaken zullen meemaken?

Dezelfde boodschap die al decennia lang gegeven wordt door fundamentele ecologen – alleen moet ze nog nadrukkelijker verkondigd worden, omdat de vraag naar de beste levenswijze (het beste samenlevingsmodel en de beste zingeving) nog belangrijker wordt als men verplicht wordt anders te gaan leven. De boodschap verandert niet, enkel de reden ervan.

Tot voor kort was de boodschap: een epicuristische levenswijze is nodig om te vermijden dat er een ongecontroleerde veranderingen komt. Nu de ongecontroleerde verandering onvermijdelijk is, wordt de nieuwe boodschap: een epicuristische levenswijze is nodig om het erge van een ongecontroleerde verandering minder erg te maken.

Als de bevrediging van basisbehoeften in gevaar komt, wordt de noodzaak van gelijkheid nog belangrijker. Als er oorlogen dreigen, wordt de keuze van zingeving nog belangrijker: zin zoeken in epicuristische bronnen van vreugde en niet in de val lopen van een vernieuwde religiositeit of een heropleving van het nationalisme (naast de economistische zingeving van altijd rijker worden, de 2^e grote alternatieve zingeving ontwikkeld in de 19^e eeuw als antwoord op het verdwijnen van de religieuze zingeving).

Juist door de ongecontroleerde verandering (de ineenstorting van het huidige systeem) verhoogt de kans dat velen zullen luisteren naar deze boodschap.

Een deel van ons lot hebben we zelf in handen. Dat lijkt onwaarschijnlijk in een vastgeroeste cultuur. Dat zal echter weer duidelijk worden als de bestaande cultuur in elkaar is gestuikt en er een nieuwe cultuur moet, of beter gezegd, kan opgebouwd worden.

Waar het oude volledig weg is, wordt iets nieuws en beters weer mogelijk.

De kans is groot dat het nieuwe nog iets slechters zal zijn, bv. een verhevigd nationalisme dat grote ongelijkheden meebrengt, of een nieuwe godsdienst die wetenschappelijk en zelfs rationeel denken volledig afwijst en die eveneens grote ongelijkheden zal meebrengen. Maar dat is maar een kans, naast de kans dat het nieuwe beter zal zijn. Om een kans te realiseren, moet er uiteraard aan gewerkt worden.

De “troostende gedachte” voor jongeren, die niet meer zeker zijn dat ze nog een lange weg kunnen gaan, maar die daar wel recht op hebben, is een opdracht, een opdracht die ook voor de ouderen geldt, een opdracht die Epicurus treffend heeft geformuleerd (Vaticaanse stelling nr. 48):

Wij moeten proberen iedere volgende dag beter te maken dan de vorige, zolang wij onderweg zijn. En wanneer wij aan het einde gekomen zijn, moeten wij ons ingetogen verheugen.

Dat is, ondanks het besef dat er misschien erge dingen staan te gebeuren, een optimistische boodschap. Het is het optimisme dat ook Vermeersch positief beoordeelt:

Er is niets mis met persoonlijk optimisme: een visie op het leven waarbij men vooral oog heeft voor de stimulerende uitdagingen en die met een voluntaristische instelling tegemoet treedt. Zo'n houding leidt in algemene regel tot een dynamische inzet en tot levensvreugde.